

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І СУСВЕТНАЯ КУЛЬТУРА

Спадчына

ФЕНАМЕНАЛОГІЯ КАНТЫНУУМА “ТРЫДЗЯВЯТАГА ЦАРСТВА” І ЎНІВЕРСУМУ ЛІНЕЙНАГА ЧАСУ Ў ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ

УДК 008:39(=161.3):[115.4+392/393]

У артыкуле разглядаюцца традыцыйныя ўяўленні пра асаблівасці існавання цыклічнага і лінейнага часу. Увага аддаецца лінейнаму вектару структуравання часу (0–3–9–40–1 год), які быў пакладзены ў аснову фарміравання рытуальна-абрадавых комплексаў сямейна-родавай накіраванасці. Даследуецца феноменалогія ўзаемаадносін універсуму лінейнага і каляндарнага часу на падставе традыцыйнай культуры беларусаў.

Ключавыя словы: *традыцыйная культура, час і прастора, абрадавы час, каляндарны час, лінейны час, цыклічны час, радзінна-хрэсьбінны абрад, вясельны абрад, пахавальна-памінальны абрад, універсальны рытм.*

The article deals with traditional ideas about the features of the existence of cyclic and linear time. Attention is paid to the linear vector of time structuring (0–3–9–40–1 year), laid the Foundation for the formation of Ritual and ritual complexes of family and tribal orientation. The phenomenology of the relationship between the universe of linear and calendar time on the basis of traditional culture of Belarusians is investigated.

У традыцыйнай культуры беларускага народа адначасова існуе некалькі форм часовай працягласці. Адна з іх, найбольш архаічная, адлюстравана ў этнічнай міфалогіі і больш позніх па паходжанні чарадзейных казках, паданнях, легендах і замовах. У асяроддзі філосафаў і культуролагаў яна атрымала назву *цыклічнай*. Узнікненне гэтай формы асэнсавання часу А. Пігалеў тлумачыць наступным чынам: «Фарміраванне першых уяўленняў пра час пачынаецца, верагодна, ужо ў палеаліце на падставе спроб асэнсавання працесаў руху і вымярэння... Знаходзіцца ў сумесным часе культуры, значыць, перш за ўсё, жыць у адзіным рытме... Першыя рытуалы павінны былі ствараць менавіта адзіны рытм... Мэта ўсяго гэтага заключаецца ў падрыхтоўцы да будучага дзеяння за межамі рытуалу, у паўсядзённым жыцці, і эмацыйна, і шляхам выпрацоўкі пэўных уменняў. На гэтай аснове фарміруецца вобраз цыклічнага часу культуры, у якім няма руху “наперад”, да нечага “новага”» [13, с. 82]*.

Значна пазней, на думку таго ж А. Пігалева, узніклі ўяўленні пра *лінейны час*: «Каб разарваць гэты цыкл, трэба было пастуліраваць магчымасць спынення, пасля якога час культуры мог бы пачаць сваё цяжэнне зноў. Гэта было зроблена ў старажытнаўдзейскай культуры дзякуючы субоце, якая, будучы кропкай абсалютнага разрыву, забяспечвала магчымасць такога прыпынку і, адпаведна, вызваляла ад улады і мінулага, і цяперашняга. Дамінавальнай становіцца будучыня.

“Цяга”, якая выходзіць з будучыні, канстытуіруе ўжо не цыклічны, а лінейны час культуры».

Даследчык М. Косараў сцвярджае: “У адрозненне ад цыклічнага, лінейны час уяўляецца як аднакіраваная працягласць, што складаецца з цыклаў, этапаў, падзей, якія паслядоўна ўзаемазамяняюцца і з’яўляюцца вехамі і мерай гэтай працягласці” [9, с. 171]. Нам бачыцца, што для найбольш змястоўнага ўяўлення і глыбокага разумення канцэптуальнай суаднесенасці цыклічнага і лінейнага часу неабходна выкарыстаць вобраз колішняга феноменальнага адкрыцця чалавецтва – кола, вынаходніцтва якога кардынальна паўплывала на развіццё сусветнай цывілізацыі. Калодка гэтага кола – вобраз нязменлівага, устойлівага, цэласнага ў сваім аб’ёме міфічнага часу. У непасрэднай сувязі з ім знаходзяцца спіцыканалы, што наладжваюць адпаведныя зносіны са святочнымі рытуальна-абрадавымі комплексамі, дзякуючы якім уключаецца механізм узнікнення і існавання сакральнага часу ўсіх каляндарных падзей. Дадзеная мадэль мае канцэптуальны характар, яна адлюстроўвае бягучасць прафанага часу – замкнёнае кола вобада – і паказвае тыя ж адвечныя кропкі актуалізацыі абрадавага часу. Калі ж кола часу было “насаджана” на васьмь калясніцы, то яно ўтварыла адносінны ў межах прасторава-часовага кантынуума. Да каардынатаў часу быў далучаны шлях, які пераадольваў вазніца ў прасторы айкумены. Вось гэты прасторавы маркёр стаў найлепшым увасабленнем лінейнага часу. Адсюль бярэ свой пачатак той этналінгвістычны феномен вымярэння часу адзінкамі прасторавай

* Спіс літаратуры будзе змешчаны ў наступным нумары.

працягласці і, наадварот, прасторавых працягласцей – адзінкамі вымярэння часу.

Разам з тым вобраз кола як сімвал часу паказвае, што пазіцыя М. Эліядэ адносна суаднесенасці прафаннага (лінейнага ў сваёй аснове) і сакральнага часу раскрывае прынцыпова важную акалічнасць: прафанная лінейнасць і сакральная дыскрэтнасць могуць разгортвацца па адной і той жа мадэлі. Навуковец небеспадстаўна канстатаваў: “Сакральны час, у якім адбываецца таінства ператварэння хлеба і віна ў цэла і кроў Хрыстовы, не толькі колькасна адрозніваецца ад адзеленай ад яго прафаннай папярэдняй і наступнай працягласці; ён не толькі звязаны з месай, якая адбылася ў мінулую нядзелю, і з месай на наступным тыдні, – гэты час можна разглядаць як непарыўную месу, якая пачалася ў момант таінства і працягваецца цяпер. Прафанны ж час, які цягнецца паміж дзвюма месамі, не трансфармуецца ў сакральны, ніяк не датычыць іерафанічнага часу гэтага непарыўнага рытуалу. Той час ідзе паралельна сакральнаму, што, такім чынам, паўстае як кантынуум, які толькі на выгляд перапыняецца прафаннымі фрагментамі” [30, с. 357].

Праявы часу культуры М. Эліядэ, М. Косараў і А. Пігалеў разглядалі як адпаведныя алгарытмічныя праявы, своеасаблівы ўніверсум, што мае ўсёахопны характар. Аднак на прыкладзе традыцыйнай культуры беларускага народа мы хацелі б паказаць, што ўзаемаадносіны паміж сакральным цыклічным і сакральным лінейным часам бываюць значна больш складанымі і шматпланавымі.

У чарадзейных казках усходнеславянскіх народаў даволі часта сустракаецца ўстойлівая ініцыяльная формула “*ў трыдзявятым царстве, у трыдзятым гасударстве*”, якая цалкам абапіраецца на лікавы код міфалагічнай і вуснапаэтычнай спадчыны этнасу. Прычым гэта не проста колькасны паказчык этнічнай айкумены (прасторавая лакалізацыя), а найбольш распаўсюджаныя маркеры лінейнага вектара часу.

У аснове славянскай сістэмы ўшанавання памяці памерлых ляжыць спецыфічны рытм 0 (момант смерці) – 3 (дзень пахавання, першы памінальны, агульнародавы, стол) – 9 (другі памінальны, сямейны, стол) – 40 (трэці сямейна-родавы памінальны стол) – 1 год (“угодкі”, заключны памінальны стол). На першы погляд гэты рытм не звязаны ні з рухам Сонца па небасхіле (структураўтваральная аснова традыцыйнага календара), ні з чаргаваннем фаз Месяца (як, напрыклад, вызначаецца дата Вялікадня), аднак без перабольшання можна сказаць, што ў свядомасці нашых продкаў ён меў матрычны характар. На архетыпавым узроўні ён пранізваў не толькі пласт этнічнай міфалогіі, але і агульнаславянскай падсвядомасці.

Адзін з фактараў матрыцы ўніверсальнага рытму пераканальна гаворыць пра тое, што паміж ка-

ляндарнымі і сямейна-родавымі абрадавымі структурамі існуе глыбінная сувязь. Абрадавыя практыкі прыродна-земляробчага календара ахопліваюць закальцаваны адрэзак часу, які доўжыцца салярны год. Аднак аказваецца, што і лінейны вектар часу, які аб’ядноўвае ў сабе паслядоўнасць сямейна-родавых абрадаў, таксама працягваецца роўна год. Калі ж мы канстатуем супадзенне структураўтваральных характарыстык, то гэтая акалічнасць міжволі прыводзіць да высновы пра адзінства міфалагічных вытокаў названай этнакультурнай з’явы. Тыпалогія тоесных часавых маркераў бярэ свой пачатак у космапланетарных рытмах, найперш у штогадовай цыклічнасці сонца. У дадзеным выпадку менавіта яно задае макрарытмічную дынаміку не толькі каляндарным падзеям, але і метатэкст у сямейна-родавай абраднасці. У гэтым сэнсе можна спаслацца на метадалагічную выснову Г. ван дэр Леува: “Рытуал – гэта паўтарэнне фрагмента першапачатковага часу. А пачатковы час – прыклад для ўсіх часоў” [30, с. 360].

Мы ўжо адзначалі, што этналінгвістычны пласт нацыянальнай сям’яферы карэлюе паміж сабой маркеры часовага і прасторавага вымярэння. Менавіта таму яшчэ раз звернемся да стэрэатыпізаваных формул найбольш вядомых беларускіх чарадзейных казак, хоць універсум лінейнага часу праяўляе сябе на ўзроўні архетыпаў у розных жанрах беларускага фальклору. У адным з архаічных жанраў – чарадзейнай казцы – мы сутыкаемся з добра вядомай формулай-зачынам: “*У некаторым царстве, у некаторым гасударстве, за даўнейшы час, як яшчэ не было нас...*” [29, с. 115]; “*У яком-то краі жылі людзі бы ў раю: гаравалі, працавалі дай беды не малі...*” [19, с. 156]. Там жа, дзе абрадавая паэтыка казкі захавала архаічную сувязь з міфарытуальнай практыкай, топасы сакральнай геаграфіі акрэслены з большай дакладнасцю: “*У тры-дзявятым царстве, у тры-дзятым гасударстве...*”; “*...за трыдзець зямель, у трыдзятым царстве...*” [29, с. 427, 383]. Пры дапамозе сакралізаванай формулы, у якой закладзены знакавыя паказчыкі лікавага кода, казачнік здзяйсняў сімвалічны акт часовага і прасторавага перамяшчэння. Ён пераносіў слухачоў у “іншы” свет, распачынаў паведамленне, што магло ўспрымацца з недаверам, калі б не выкананне своеасаблівага акта “пераключэння” свядомасці з будзённа-побытавага на фантастычна-сакралізаванае ўспрыманне рэчаіснасці.

Сюжэты чарадзейных казак, дзе герой выпраўляецца на пошукі нявесты, распавядаюць пра шматлікія перашкоды і выпрабаванні, якія яму даводзіцца пераадолець, каб знайсці Васілісу Прыгажуню. Абраны шлях героя па “тым” свеце цалкам стасуецца з ужо знаёмымі лікавымі маркерамі, што вызначаюць лінейны вектар абрадавага часу. Калі казачны герой сустракаецца з Цмокам на

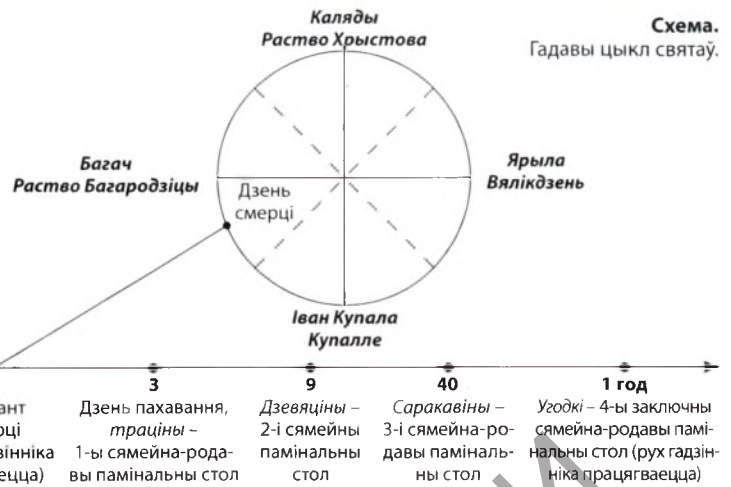
мяжы *меднага царства*, то ў пачвары аказваецца тры галавы. Адразу ж напрошваецца аналогія з абрадавай структурай універсальнага рытму, які спыняе гадзіннік каляндарных святкаванняў і распачынае цыкл пахавальна-памінальных рытуалаў. Маецца на ўвазе першы памінальны стол, які ладзілі ў дзень пахавання або на трэці дзень пасля смерці чалавека (так званыя *траціны*). На мяжы *срэбранага царства* ў Змея ўжо дзевяць галоў: другі памінальны стол накрываюць на дзевяты дзень пасля смерці чалавека (*дзевяціны*). Апошняя су-

стрэча Змея Гарыныча і Івана Царэвіча адбываецца ўжо на мяжы *залатога царства*, пачвара-праціўнік на гэты раз мае дванаццаць галоў [17, с. 264; 28, с. 29, 36–37]. Безумоўна, перамога над Цудам-Юдам сімвалізавала не што іншае, як завяршэнне вектара памінальнага часу працягласцю ў год. Гэтаму часу адпавядаў яшчэ адзін памінальны стол, які рабілі роўна праз год = дванаццаць месяцаў пасля смерці родзіча – *угодкі* [20, с. 232; 21, с. 451; 23, с. 162–163]. Аднак у казках сустракаюцца прыклады, калі ў Змея Гарыныча аказваецца шэсць галоў [28, с. 29, 37]. Гэты кодавы маркёр адпавядае лакальным варыянтам правядзення памінальных сталоў. У некаторых месцах Беларусі памінальны стол робяць праз паўгода; згодна з каталіцкай традыцыяй, імшу па памерлым спраўляюць якраз на шосты і трыццаты (*утры-дзясятым...*) дзень [12, с. 195–197; 29, с. 232].

Пасля завяршэння ўсіх выпрабаванняў, а гэта магло быць падчас абрадаў ініцыяцыі, як заўважыў У. Проп [17], або пасля заканчэння тэрміну абмежаванняў, звязаных з годам жалобы, як сцвярджае І. Крук [12], моладзь перадшлюбнага ўзросту атрымлівае права ладзіць вяселле: “*Пачаўся ў царскім палацы пір на ўвесь мір*”; “*Сталі жыць-нажываць, да добра нажываць*”; “*І справілі яны велькае вяселле і жылі добра...*” [28, с. 39, 156].

Вывучаючы гістарычныя карані казачнага эпаса, У. Проп прыйшоў да лагічнай высновы: “Ужо здаўна заўважана, што казка мае нейкую сувязь з вобласцю культуры, з рэлігіяй... Сувязь казкі з рэлігіяй можа быць вылучана ў асобнае пытанне, якое выцякае з сувязі казкі і сацыяльнага інстытута... *Казка захавала сляды вельмі многіх абрадаў і звычаяў: многія матывы толькі цераз супастаўленне з абрадамі атрымліваюць сваё генетычнае тлумачэнне... Самы просты выпадак – гэта поўнае супадзенне абрадаў і звычаяў з казкай* (курсіў наш. – А. К.)” [17, с. 12].

Непасрэдная суаднесенасць цыклічнага каляндарнага часу і лінейнага вектара пахавальна-памінальнай, вясельнай і радзіннай абраднасці ўказвае на адзінства космапланетарных рытмаў, але не раскрывае спецыфікі іх складаных стасункаў

у межах самога часу культуры. А між тым аказваецца, што паміж каляндарным абрадавым часам (менавіта так – час быў вызначальным крытэрыем у наладжванні ўзаемаадносін людзей у межах любога соцыуму) і комплексамі сямейна-родавай абраднасці існуюць спецыфічныя, характэрныя выключна для пэўнага комплексу, сувязі, якія грунтуюцца на сістэме маральна-этычных рэгламентацый і стэрэатыпах абрадавых паводзін.

У звычайным праве беларускага народа пахавальнаму абраду быў нададзены самы высокі культурны статус у сферы жыццядзейнасці традыцыйнага грамадства. Толькі гэты абрад (а дакладней, падзея, якую ён суправаджае) надзяляўся статусам выключнасці і мог адмяніць ці адсунуць на другі план любы з усіх рытуальна-абрадавых комплексаў як народнай, так і хрысціянскай культурнай традыцыі [10, с. 102]. Праілюструем разгляданую сітуацыю. Схема паказвае, што ў выпадку смерці кагосьці з родзічаў сям’я нябольшыка “выключаецца” (выпадае) з традыцыйнага святочнага гадавога колазвароту (нагадаем: ён мае завершаны цыклічны характар) і пераходзіць на той вектар часу, на якім пазначаны толькі тыя сакральныя пазіцыі, што адпавядаюць часу правядзення памінальных трызнаў, але адсутнічаюць абсалютна ўсе святочныя падзеі каляндарнай прымеркаванасці, а таксама можа напластавацца толькі цыкл радзінных абрадаў.

Кожны з памінальных сталоў, а яны адпавядалі сакральным маркёрам лінейнага часу, быў абумоўлены архаічнымі ўяўленнямі нашых продкаў, а потым і хрысціянскімі пастулатамі (якія ўзніклі на падставе падзей, звязаных з уваскрэсеннем Хрыста) пра стан душы памерлага чалавека і выпрабаванні на шляху ў Нябёсы і сімвалізаваў наступны этап пераходу душы ў іншы свет, усё тое ж “*тры-дзевятае царства, тры-дзевятае гасударства*”. Лічылася, што ў дзень смерці або да трох дзён душа развітваецца з целам; на дзевяты дзень яна пакідае хату, зямлю; на саракавы – паўстае перад Творцам; адбываецца так званы судны дзень. На Піншчыне лічы-

лі, што менавіта шэсць тыдняў душа нябожчыка не пакідае прастору хаты. Праз год душа знаходзіць вечны спакой [7, с. 291–292; 20, с. 230].

Зыходзячы з гэтых уяўленняў, беларусы прымалі адпаведныя захады: “...хутчэй на вокны ставяць чаркі або шклянкі з чыстай вадою, каб душы было ў чом пакупацца да памыцца, пакуль стане на суд перад Богам” [20, с. 230]; “нанач ставяць ваду, палаценца кладуць на гроб, вязуць на кладбішча, а палатно забіраюць і ложаць на кут. І на гэта палаценца ставяць стакан вады. І так да 40 дзён” [16, с. 243].

Структура вектара і сэнс падзей, звязаных з паслясмяротным існаваннем душы, дазваляе зразумець змест абрадавых слоў. З дня пахавання і да саракавога дня пасля смерці павінна гучаць формула-пажаданне для памерлых і формула-абярэг для жывых: “Зямля яму пухам”; “Каб яму зямля пяром (пушынкай)”, а пасля саракавога – іншая сакралізаваная формула: “Царства нябеснае”; “Няхай яму вечная памяць будзе, але няхай жа і доўга нас чакае”; “Светласць векавечная няхай яму свеціць!” [2, с. 180–181; 28, с. 348]. Гэтым рытуальным актам выказвалася павага да таго, хто толькі што выправіўся ў беззваротнае падарожжа ў вечнасць, і адначасова ўзводзілася рытуальная мяжа паміж памерлым і жывымі. Разам з тым “забаранялася галасіць (прыказваць) на трэці, дзявяты і саракавы дзень пасля пахавання” [26, с. 242].

Смерць чалавека стварала тую выключную сітуацыю, у кантэксце якой Род нябожчыка ў самым шырокім разуменні гэтага слова пасля пахавання будзе жыць па звычайным календары, а вось самыя блізкія родныя (уключаючы першую і другую ступень сваяцтва, г. зн. сям’ю памерлага) аказваюцца ў сакральным бязладдзі “безвремены” [6, с. 27] або “в зазеркалье”. Нездарма ж у першыя хвіліны пасля смерці чалавека ўсе прадметы, якія даюць адлюстраванне, неабходна закрыць, экраніраваць тканінай белага колеру, што спрадвеку суправаджаў абрад пахавання; у некаторых мясцінах Гродзеншчыны выкарыстоўвалася тканіна чорнага колеру*.

Год жалобы не толькі адмяняў традыцыйныя абрадавыя практыкі, але і адначасова значна абмяжоўваў і звычайнае поле стэрэатыпаў паводзін. У сучаснай масавай свядомасці сакральная шкала абрадавых рэгламентацый размываецца і фактычна не актуалізуецца ў сваёй паўнаватаснай цэласнасці. Звернемся да першакрыніц: “Жалоба на нябожчыку вытрымліваецца цэлы год” [20, с. 232], на працягу якога ў сям’і павінны былі прытрымлівацца пэўных правіл: «не пішуць крэйдаю крыжоў на Вадохрышча...; не падпальва-

юць скаціну і людзей грамнічнай свечкай; на Вялікдзень і Духаў дзень не ядуць фарбаваных яек; не ставяць на Сёмуху “маю” і інш.» [7, с. 292]; “У час жалобы не можна скакаць, спяваць вясёлыя песні... На Вялікдзень не красяць яец у чырвоны колер, а застаўляюць белымі ці красяць на зеляно, бы рунь. Музыкі не павінны ў жалобе йграць” [20, с. 232]; “Калі хто з блізкіх памрэ, то хаты не беляць, паскі не пякуць, яечкі не красяць” [15, с. 294]; “Калі памрэць у хаце чалавек, год рамонт не робяць. Столі даўней не мылі. Калі дзед памёр, баба не дазволіла мыць столь і бацька, калі ў нас памёр, матка таксама не дазволіла”**. Забаранялася аддаваць рэчы памерлага; капаць калодзеж; саджаць ці выкарчоўваць пладовыя дрэвы; гарадзіць плот, у адваротным выпадку зямля “адкажа” неўраджаем***. Маладзья і ўдовыя не спраўлялі вяселля на працягу першага памінальнага года: “...Усё гэта робяць, каб нябожчык не абіжаўся да спрыяў сям’е” [20, с. 232]; “Цэлы год наведваючы родны дом і пераконваючыся, што яго памятаюць, нябожчык радуецца і бласлаўляе сваю сям’ю; калі ж у доме няма жалобы, нябожчык бядуе і нагадвае пра сябе трывожнымі снамі” [7, с. 292].

Прыказка канстатуе: *Смерць і радзіны не выбіраюць гадзіны*, аднак у народным асяроддзі вядомы прыкметы, якія прадказвалі, што сям’ю напатае бяда. Самымі распаўсюджанымі прадвеснікамі смерці былі: сон пра тое, што выпадае зуб; птушка, якая стукаецца ў акно [7, с. 234]. Засяродзім увагу на прадказаннях, дзе ёсць часавы паказчык: “калі перад заходам сонца куры квохчуць”; “прыглядаюцца, каб на куцыю ці другое вялікае свято на вячэры за сталом сядзело людзей да цоту...”; “людзі, у каго дзеці, павінны не есці да Ушэсця яблык, бо гэта дзецям нашкодзіць” [20, с. 227–228]; “калі буслы не вярнуліся на весну ў сваё гняздо...”; «калі зязюля “закуець” пасля заходу сонца на дрэве, на гаспадарчай будыніне і асабліва на хаце...”; “калі дзяцел дзяўбе ўвесну сцены жылых будынкаў” [7, с. 229, 34–236] і інш. Момент смерці чалавека таксама меў прадказальны характар. Лічылася, што стан гаспадаркі залежыць ад таго, на якую квадру памёр яе гаспадар: як на поўню або маладзкі, добра, калі ж на трэцяй квадры – усё пойдзе на звод****.

Заканчэнне будзе.

Аксана КАТОВІЧ,

старшы выкладчык кафедры рэжысуры
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў, саіскальнік кафедры культуралогіі.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 30 кастрычніка 2019 г.

** Запісана ад Марыі Іванаўны Станкевіч, 1934 г. н., з вёскі Вялікія Поўсвежы Лепельскага раёна.

*** Запісана ад Веры Ізотаўны Казловой, 1932 г. н., з вёскі Пячонкі Дубровенскага раёна.

**** Запісана ад Васіля Андрэевіча Астаповіча, 1950 г. н., з вёскі Данілевічы Лельчыцкага раёна; Марыі Іванаўны Станкевіч, 1934 г. н., з вёскі Вялікія Поўсвежы Лепельскага раёна.

* Запісана ад Ірыны Іванаўны Гецольд, 1935 г. н., з вёскі Маісеевічы Ваўкавыскага раёна (нар. у Мастоўскім раёне).